

„NÉPTANÍTÓNAK LENNI NEM COMICUM”

A Borsszem Jankó tanítóképe

BASKA GABRIELLA

BEVEZETŐ GONDOLATOK

Kutatásom célja a tanítóság dualizmuskori hírlapi reprezentációja egy sajátos szeletének feltárása, amelyhez forrásképpen egy vicclapot választottam. Ezeket az újságokat a vizsgált korszakban még élclap néven ismerte a közönség. A lapválasztás szándékosan kerül a szakmai sajtót, hiszen annak elemzése már korábbi vizsgálatokban számtalan pedagógiatörténeti téma összefüggésében megjelent (lásd pl. Darvai 2017; Golnhofer 2004; Kéri 2002; Nóbik 2017; Pénzes 2016; Szabolcs 2001; 2009), és kifejezetten a tanítókép értelmezése kapcsán is (Dombi A. – Dombi M. 2015). A dualizmuskori *nem szakmai* újságok vizsgálata sem egészen új jelenség a neveléstörténeti kutatásokban, azonban egyelőre elsősorban Kéri Katalin munkásságához köthető (pl. Kéri 2009), aki egy nemrégiben megjelent tanulmányában arra is felhívta a figyelmet, hogy a humoros vagy gúnyos megjelenítések szisztematikus vizsgálata hiányzik a pedagógia múltjára vonatkozó kutatások közül, és írásában a tanult nőkkel kapcsolatos dualizmus kori karikatúrákat elemzi (Kéri 2017).¹

Ami az élclapokat illeti, bár a bennük rejlő lehetőségekhez képest nem túlságosan népszerűek a társadalomkutatók körében a társadalmi csoportok *reprezentációja* témájában, mégis született néhány kutatás a 2000-es évek elején. Polyák Laura 2002-ben a cigányság élclapi megjelenítését tárta fel (Polyák 2002), 2003-ban Vörös Kati a zsidóság vizuális képét és fogalmi konstrukcióját vizsgálta (Vörös 2003), később Fabó Edit 2007-ben megvédett doktori disszertációjában a nőikkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változásának dokumentálásához használt fel élclapokban megjelent karikatúrákat és paródiákat (Fabó 2007). A felsorolt szerzőket megelőzően Hanák Péter *A másokról alkotott kép* című tanulmányában alkalmazta a sajtót forrásképpen két hazai kisebbség, a németek és a zsidóság reprezentációjának kérdésében, így Hanák írására, megítélésem szerint, tekinthetünk úgy, mint a későbbi hasonló jellegű kutatások előképére. Hanák szerint a sajtóanyagoknak mint forrásnak a reprezentációkutatás számára többféle előnye

¹ Sz.n.: Szerkesztői üzenetek. *Borsszem Jankó*, XXVI. évf., 13. sz., 1893. márc. 26., 12.

van. Az egyik ilyen előnye, amely saját vizsgálatom szempontjából is fontos, hogy „többnyire évek során át leszűrődött, leegyszerűsödött, vagyis közhellyé vált sztereotípiákat és kliséket használ, amelyekből az egyszerű olvasó könnyen ráismer a figurára” (Hanák 1999: 66.), másrésztől Hanák a képi megjelenítés fontosságára hívja fel a figyelmet, amelyet viszont a sajtótermékek között épp az élclapok szállítottak igen nagy számban. A fent említett kutatók is elsősorban a lapokban megjelenő vizualitásra voltak kíváncsiak, nem véletlenül, a karikatúrák felnagyítják a vizsgálat célcsoportjára vonatkozó mentális reprezentáció számos elemét.

A képi megjelenítés mellett a mentális reprezentáció másik fontos jelzőeleme a névadás, amellyel kapcsolatban Németh Luca Anna (2012; 2013) közölt több tanulmányt a *Borsszem Jankó* zsidó neveit elemezve. Jelen írásomban én is felhasználom a képi elemeket, mindazonáltal a szövegekben megjelenő támpontokat hasonló súllyal építem bele az elemzésbe, valamint kísérletet teszek a nevek értelmezésére is.

Megjegyzendő még, hogy az említett korábbi kutatások mind a társadalom valamely kisebbségi csoportjára vonatkoztak, szakmai csoportot vizsgáló hasonló kutatás nem került a látóterembe, noha a professzionalizációs folyamatok, amelyek a vizsgált korszakban gyorsulnak fel (pl. Németh 2012), sajátos viselkedési kultúrát, társadalmi megjelenést és szerepegyüttest generáltak.

Noha a folyóiratokhoz történő hozzáférés ma már a nagymértékű digitalizálás korszakában egyre egyszerűbb, a sok évtized és a hírlapok heti megjelenése okán a több tízezer oldal áttekintése még digitális tartalmak esetében sem könnyű, így jelen kutatáshoz a *Borsszem Jankó* című élclap 1870–1900 között megjelent három évtizedét választottam ki.²

A kiválasztott időszak oktatástörténeti jelentőségét nem kell külön kiemelni, hiszen az Eötvös-féle népoktatási törvény,³ azaz a tankötelezettség bevezetését követő évtizedek során vált általános társadalmi szereppé a tanítóé, és alakultak ki a vele kapcsolatos ösztársadalmi szintű elvárások és sztereotípiák. Magának a „tanító” szónak a használata is egyre gyakoribb az idő előrehaladtával a publikált szövegekben. Az 1868 és 1880 közötti időszakban 90-szer, az 1880 és 1900 közöttiben 374-szer, míg az 1900 és 1920 közötti periódusban 571-szer fordul elő a kifejezés a lap írsaiban. A fenti számadatok a tanító főnévre és a tanító melléknévi igenévre együttesen vonatkoznak, hiszen a kereséskor a digitális rendszer nem tud különbséget tenni a szófajok között, mindazonáltal a szóra rákeresve lehetett beazonosítani azokat az írásokat, amelyek a vizsgálat tárgya szempontjából relevánsak voltak, így viszont a kifejezés gyakoriságára is fény derült. A digitális keresés a szövegbányászat módszereként is értelmezhető jelen esetben, amelynek elsődleges célja a nem nyilvánvaló tartalmak feltárása. A tanító kifejezés gyako-

² A szövegtörzset az Arcanum Digitális Tudománytár online adatbázisán keresztül értem el.

³ 1868. évi 38. tc.

riságának ilyen mértékű növekedése utalhat e társadalmi szerep jelentőségének fokozatos növekedésére; mivel azonban élclap a forrás, ennek a következtetésnek a levonásakor fokozott figyelemmel kell lennünk a kontextusra, amelyben a vizsgált szakma reprezentánsai megjelennek a cikkekben.

Hasonló jelentőségű a vizsgált időszak a hírlapírás és azon belül az élclapok történetében is, hiszen a kiegyezést követő polgári újságírás változtatta át a pusztán nemzeti politikai ellenállásra szerveződött élclapirodalmat társadalmi, politikai és kulturális irányultságú sajtóvá, melynek egyik legjellemzőbb példája épp a *Borsszem Jankó* lett (Kosáry – Németh G. [szerk.] 1985).

OLVASÁS, SAJTÓ ÉS KÖZVÉLEMÉNY

Tekintve, hogy a sajtó elemzésén keresztül próbálunk megfogalmazni a néptanítók társadalmi megjelenítésére vonatkozó elemeket, érdemes egy pillantást vetni az olvasás/újságolvasás korabeli viszonyaira.

A 19. század elején, a reformkor művelődési eszménye nyomán lassacskán terjedt az írás-olvasás tudás, azaz az alfabetizáció, amelynek magyarországi története rendkívül sokarcú jelenségegyüttes. E sokarcúság hátterében a soknemzetiségű és felekezeti is sokszínű népesség művelődési lehetőségeinek és művelődéshez való viszonyának sokfélesége állt (Nagy 2002; 2011; Faragó 2011). A nemzeti- és felekezeti összetevők mellett az urbanizáció és a női szerepelvárások is befolyásolták a terjedés mértékét és jellegét, így kezdetben döntően a városi férfi lakosság körében volt kimutatható számottevő változás (vö. Lipták 2002), majd a század utolsó harmadában a tankötelezettség bevezetése és ennek kapcsán épp a néptanítók tevékenysége nyomán gyorsult föl a folyamat. A hagyományos kultúra a tömegoktatás megjelenésével kezdett háttérbe szorulni, újfajta minták, értékrend és hosszabb távon mentalitásváltás követte a tankötelezettség bevezetését (Kelemen 1985; 2007; Faragó 2011), megteremtve ezzel hosszú távon a mindennapos olvasás lehetőségét szélesebb társadalmi körben is. A lehetőség azonban nem jelent tényleges gyakorlatot. Nincs okunk feltételezni, hogy egy-két generáció alatt robbanásszerű változás állt volna be a magyarországi olvasási szokásokban a lakosság szélesebb rétegét tekintve, hiszen a népesség nagy részének az iskola kijárását követően sem volt szüksége a mindennapi írásra vagy olvasásra. Az úgynevezett ismételőiskolák létrehozása meg éppen azt a feltételezést erősíti, hogy az elsajátítás mélysége is rendkívül változatos képet mutathatott.

A vizsgált korszakban lezajló gyors ütemű urbanizáció azonban már kellő háttérrel biztosított a teljesen új típusú művelődési szokásoknak, a városban élő polgári középosztály körében megmutatkozó mentalitásbeli változásokkal együtt járt a színház, a zene és a sajtó „fogyasztása” is (Lipták 2002).

Az olvasás terjedése és a lapkiadás fellendülése ráirányítja a figyelmet a sajtó társadalmi szerepére is. Gyáni Gábor a sajtó történetét a *véleményformálás* intézményes történeteként írja le. Ugyanakkor John Lukacsra hivatkozva felhívja a figyelmet arra, hogy érdemes különbséget tenni *közvélemény* és *néphangulat* között, amely fogalmak 19. századi értelme, lényege és tartalma különbözött a későbbi, 20. századi jelentésétől (Gyáni 2006). John Lukacs *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezte* című munkájában fejti ki, hogy a 19. század eleji *közvélemény* egy politikailag tudatos kisebbség véleményét jelentette, szemben a *néphangulattal*, amely ugyan a közvélemény függvénye lehetett, ám tömegek gondolkodásmódját tükrözhetette, amennyiben egyáltalán meg lehetett azt ragadni. A két kifejezés angol megfelelőiből Lukacs szerint még ma is érződik az egyik pozitív és a másik rosszálló felhangja: „public opinion” és „popular sentiment”. Jelentős különbség van „publikus” és „populáris”, valamint „vélemény” és „hangulat” között, továbbá arra is felhívja a figyelmet, hogy az 1840-es évek lehetett az utolsó olyan időszak, amellyel kapcsolatban ténylegesen rekonstruálni lehet a sajtón keresztül a közvéleményt. Ezt követően, épp a sajtótermékek számának hirtelen növekedése miatt, szinte „lehetetlen megbirkózni az anyag tömegével” (Lukacs 2004: 126.).

Egyetértve ezzel a kritikus szemlélettel, és mindvégig szkeptikusnak maradván a kutatásban fellelt jelenségek általános voltát illetően, valamint figyelembe véve azt a szempontot is, hogy egy sajtóanyag egyszerre lenyomata és kiindulópontja a közvéleménynek (Lukacs 2004), mégis megkísérlem feltárni a mentális reprezentáció legalább egyik formáját, nem törekedve arra, hogy a teljes magyar társadalom korabeli, tanítókkal szembeni viszonyulását meg tudjam ragadni. Marad kezdetnek az újságot író és olvasó elit hangulatformáló véleménye mint kiindulási pont.

Röviden a Borsszem Jankóról

1867 augusztusában az Andrássy-kormány újra életbe léptette az 1848. évi 18. törvénycikkelyt, amellyel a hazai sajtó ismét szabaddá vált. A lapkiadás tökéletes vállalkozás volt, így a legtöbb újság elsősorban részvénytársasági vagy társas tulajdonosi alapon szerveződött. Az újonnan induló és az újjászülető újságok szerkesztőségeinek élén kezdetben legtöbbször politikusok álltak, sokszor parlamenti képviselők, így a hírlapirodalomban a politikai pártoknak jutott a főszerep (Kosáry – Németh G. [szerk.] 1985). Ugyanez jellemezte az élclapokat is, kötődésük a politikai pártokhoz nem volt sem kétséges, sem titkolt. A politikai csatározások nagyszámú sajtóperében ugyanakkor kevés olyan esetet ismer a sajtótörténet, amelyben élclap szerepelt volna, aminek okaként az élclapok más lapok általi lebecsülését nevezi meg a szakirodalom (Buzinkay 1983).

Vizsgálatom forrása, a *Borsszem Jankó* 1868. január 5-én jelent meg először, az eredetileg orvosnak tanult, akkor 32 éves Ágai Adolf szerkesztésében, aki addigra már több lapnak volt a munkatársa, például ő szerkesztette egy darabig a *Borsszem Jankó*t megelőző egyetlen *politikai élclapot*, a *Bolond Miskát* (Buzinkay 1983; Tarján M. 2016). 1867 novemberében Andrássy Gyula személyes megbízásából, miután többen visszautasították, Ludassy Mór, a miniszterelnökségi sajtóiroda főnöke Ágaiban találta meg a születő élclap főszerkesztőjét (Buzinkay 1983). Az alapítás háttérében az a politikai cél lebegett, hogy az 1867 végére túlsúlyba került ellenzéki lapokkal szemben a kormányzó Deák-párt politikáját képviselje. A jobboldali, liberális szemléletű újság formailag így a nyugati lapokat követte, közvetlen mintájául az angol *Punch* és a német *Fliegende Blätter* szolgált (Tarján M. 2016).

A *Borsszem Jankó* általános arculatát a Deák-párti szemlélet és a mérsékelt liberalizmus jellemezte. Sokat foglalkozott a zsidóság emancipációjával, a magyar nemzetiség és kultúra teljes elfogadásának és felvételének eszméjét közvetítette ebben a kérdésben. Érzékenyen reagált a szegénységre, az arisztokráciával kapcsolatban külön életmódját emelte ki, problematikusnak tartotta a túlzott liberalizmust, nem hitt a női egyenjogúságban, nem foglalt állást a nyugdíj kérdésében, egyformán érdekelte a vidék és a város. Foglalkozott a polgárosodással, a modernizációval, írt a közérkölcsokról, a nyelvhasználatról, a kultúra minden szegmensére reagált, közölt irodalmi és operaparódiákat (Fabó 2007). És ami számunkra rendkívül fontos, létrehozott és életben tartott olyan állandó figurákat, akiken keresztül a korabeli magyar társadalmat és annak mentalitását részletekbe menően megismerhetjük. Valójában a *Borsszem Jankó* karaktereinek egy részét Ágai a *Bolond Miska*-beli korszakában alkotta meg, onnan hozta magával, így lett a lap kiemelt állandó szereplője például Spitzig Iczig zsidó kispolgár vagy Lengenádfalvay Kotlik Zirzabella csúnyácska, dúskeblű honleány (Buzinkay 1983).

A TANÍTÓ

Ha a tanító időről időre visszatérő figuráját keressük, meg kell állapítanunk, hogy Ágai nem szolgált ilyennel. Erre magyarázatot keresve többféle válasz is adódik, amire később térünk majd vissza. Főképp akkor tűnik ez fel, ha tekintetbe vesszük a tényt, hogy Ágai Adolf alkotta meg a „mucaiak” társadalmát, a magyar falu görbe tükrét, amely szereplőinek mindennapjaiba betekintve a korabeli falusi társadalom feudalizmusban ragadt jellemző karaktereinek mentalitását érhetjük tetten. A mucaiak az eredetileg 1869-től megjelenő, később elhaló, majd újjáéledő „Vidéki Trombita” című rovat állandó társasága lettek, lassan találva egymásra. A rovat élt önállóan is, a mucaiokról pedig esett szó a rovaton kívül is, mígnem

az 1886. október 24-i számban összetalálkoztak, és a következő évfolyamoktól kezdve egyre gazdagodott közös jelenlétük a lapban.⁴ A tanító része volt ugyan a mucsai társadalomnak, alakjával azonban több néven és mellékszereplőként találkozunk csupán. Figurája viszont alkalmat adott arra, hogy mások tulajdonságaira és viselkedésére rámutathasson a szerző. Kiváló példa erre az az eset, amikor a mucsai közösség Comenius nevenapját üli meg a tanítólakban. A mucsai társadalom műveltségét jellemző írásban karakteres utalásokat találunk a tanítóval szembeni attitűddel kapcsolatban is:

„Özv. Kuczoránét a tanító felesége már a szekér-ut közepén fogadta, s kezét csókolván neki, a füstölő ablakú tanítói lakba vezette. Itt Suba – Borka iskolás leány (fehér ruha, meztláb) verssel köszöntötte az özvegyet (...), megköszönve a virágbokkrétát, alig észre vehető leereszkedéssel társalkodott a község pénztárán élösködő tanítóval s főképen Comenius becses hogyléte felől tudakozódott. Az özvegy bámulatos tanúságát adta jártasságának a tanügyi irodalom terén. Nemcsak Comeniust ismerte személyesen, hanem annak unokabátyját is, aki szintén tanító volt Gröböly-járáson...”⁵

Ebből a rövid idézetből is kitűnik, hogy az élc céltáblája nem a tanító, hanem a tanítót megítélő, vele és családjával lekezelően viselkedő, hívalkodó ruházatú özvegy és az ő műveltsége. A jelenetben szereplő tanítót egyébiránt *Keszeg Andris*nak hívják. Ez után az ízelítő után érdemes tematikusan csoportosítani a tanítóval kapcsolatban fellelhető jelenségeket.

1. kép. 1893. XXVI. évf., június 25., 8. o.

⁴ Vö. Buzinkay 2014. Buzinkay Géza az 1890-es évekre teszi a „Vidéki Trombita” című rovat megjelenését, ami a digitális kereséssel korrigálható: a rovat már 1869-ben megjelent a lapban.

⁵ *Borsszem Jankó*, XXV. évf., 14. sz., 1892. márc. 4. 3., 10.

A tanító neve

Az élelapok eszköztárában, amellyel korszakuk politikai, művelődési és kulturális viszonyaira reflektálnak, előkelő helyen szerepel a névadás. A szövegírók a nevekkel a társadalmi helyzetet, etnikai hovatartozást és/vagy valamilyen tulajdonságot sűrítve tudtak közvetíteni. Elsősorban az irodalmi névadásra jellemzőek a beszélő nevek, amelyekben általában viselőjük karakteres vonásait nagyítják fel (Németh 2012), ezt a gyakorlatot az élelapszerkesztők a szépirodalomból vették át. Nem kell túlságosan elmélyedni a hazai dualizmus kori élelapok világában ahhoz, hogy nyilvánvalóvá váljon, milyen előszeretettel alkalmazták ezt a stiláris eszközt, amely a szereplővel való olvasói kapcsolatteremtés pillanatától fogva megalapozta az üzenni kívánt tartalmat.

A *Borsszem Jankó* három évtizedét áttanulmányozva azt találjuk, hogy az aktuálisan felemlgetett tanítóval kapcsolatos névadás két jellemzőt nagyít föl: a tanító *anyagi helyzetét* és *mentalitását*. Ehhez hozzátehetjük azt is, hogy ez a gyakorlat az évtizedek előrehaladtával nem változik, a népoktatási törvény közvetlen időszakától a századfordulóig azonos jellemzőkkel ruházódik fel. E két jellemző – pusztán a neveket vizsgálva – a *szegénység* és a *„szerénység”*. Szerénység alatt leginkább az alázatosságot, a visszahúzódo szerény egzisztenciát, a *„helyi elit”* peremvidéken elhelyezkedő társadalmi pozíciót értem. Az élelap ferde tükrén keresztül: a magát helyi elítként definiáló társaság peremén.

Kopral Imbeczillius (1879),⁶ *Éhkövi Mór* (1892), *Csicsóka Gergely* és *Keszeg András* (1892) néptanítóknak, valamint *Koroghy Bendő* (1884) tandíjmentes bölcsésznek, aki tanítással egészíti ki a bérét, a jövedelmi viszonyairól kapunk képet a nevének keresztül, *Enyhei Szende*, *Aligh Egyébke Ferenc* (1895) és *Leé-Zengheő István* néptanítóknak pedig a mentalitásáról. Ehhez hozzátehetünk még két helységnevet: *Sanyari* (1870) és *Kenyérles* (1879), amelyek szintén a népoktatással, illetve a tanítókkal összefüggésben jelennek meg a lapban.

Bár jelen írásnak nem célja képet adni a tanítók *valós* jövedelmi viszonyairól, egy rövid kitérőt mindenképpen tenni kell ebbe az irányba. Hogy szegények voltak-e a néptanítók a valóságban, vagy sem, ennek megválaszolására számtalan kísérletet tettek a pedagógiatörténeti kutatók, a kérdés manapság is foglalkoztatja a neveléstörténészeket (pl. Takács 2014). A kutatások legtöbbször esetében egy-egy kiragadott földrajzi terület, megye vált a vizsgálat célpontjává (lásd pl. Kelemen 1985; 2007; Kéri 1995) illetve érdekes forrást használt Szabolcs Éva (2001), aki az 1901-es tanítói álláshirdetések felől közelítette meg a problémát. A kutatók legtöbbször tartózkodtak attól, hogy adataik alapján a korabeli társadalom egészére vonatkozó kijelentéseket tegyenek.

⁶ A nevek mellett olvasható évszám a megjelenés idejére utal.

Ami általánosan közismert a néptanítók jövedelmi viszonyait illetően, az részben az 1868. évi 38. törvénycikkből és annak módosításaiból következik (Kéri 1995), valamint azokból a szubjektív állításokból, amelyeket a tanítók önmagukról közvetítettek a szakmai sajtóban. Nem törekedve a teljességre, általánosságban a következőket lehet megfogalmazni a tanítók anyagi viszonyait illetően: az iskolafenntartás liberalizálásának következtében az 1868-at követő időszakban rendkívül sokszínű iskolafenntartói háttérben dolgoztak a néptanítók, aminek következtében – ugyanis egységes jövedelemről nem rendelkezett a törvény, egészen az 1893. évi XXVI. tc. megjelenéséig – jelentős különbségek voltak a jövedelmükben. A fizetésbeli különbségek mellett az iskolai tanításon kívüli tevékenységüket és egzisztenciájukat meghatározta, hogy felekezeti vagy világi fenntartó alkalmazta-e őket, melyik felekezethez tartoztak, milyen településtípuson működtek, osztott vagy osztatlan népiskolában tanítottak, nők voltak-e vagy férfiak, családosak vagy egyedülállók. Ezek a differenciáló tényezők olyan jelentős különbségeket okoztak a mindennapi megélhetést illetően, hogy általános következtetéseket lehetetlen volna levonni belőlük. Tudjuk ugyanakkor, hogy az 1868-as törvényt követő polgárosodási időszak felfelé ívelő gazdasági mutatói 1872-től, a gazdasági világválságtól kezdődően hanyatlottak és nagyfokú visszaesést okoztak a tanítói jövedelmek terén is. Tudjuk azt is, hogy a tanítói jövedelmek jó ideig tükrözték a korábbi feudális viszonyokat (Kéri 1995), többségük a fizetését nem kizárólag pénzben, hanem a természetbeni juttatás legkülönfélébb formáiban kapta meg, ismeretes továbbá, hogy ennek kiutalása sokszor késedelmes volt, vagy meg sem történt, amely esetben a tanító kénytelen volt lépéseket tenni az illetékesek felé, ami sokszor rontotta a közösségbeli megítélését. A modern értelemben vett fizetés bevezetése általánosságban csak az állami elemi iskolai tanítókat érintette (Szabolcs 2001). Kelemen Elemér (1985; 2007) szerint a nagyfokú kiszolgáltatottság és sokirányú függőség mellett, a szigorodó népiskoláztatási adminisztráció következtében a falusi lakosságban kialakuló ellenállás növelhette bennük az elszigeteltség érzését, ami hozzájárulhatott a „nemzet nap számosa” komplexus kialakulásához.

„Tanítói szegénység” a Borsszem Jankó írásaiban

Visszatérve a *Borsszem Jankó* publikációira, nemcsak a nevek, de a fellelt szövegek is radikális üzenetekkel szolgálnak:

„A budapesti földrengés. Azt a nyílt kérdést: vajjon Budapesten volt-e földrengés vagy sem? — a következő észleletek alapján igenlőleg dönthetjük el. A budapesti elemi iskolák összes tanítói az illető napon, sőt már sokkal előbb is, egész délelőtt hangos

föld alatti korgást hallottak a gyomrukban, s ez már egy-két órával ebéd után igen tetemes mértékben ismétlődött.”⁷

„Nevetnem kellett, mikor a magyarhoni tanítók azt mondták, hogy testületileg jártak Budapesten a közgyűlésre. Olyan soványak, hogy csak csontvázilag tanácskozhattak. (Gott, wie moger).”⁸

„...Romeo és Júlia falun Újházi iskolamesterileg alakított. Lába gyöngéd csoszszanata, szive erős dobbanata Pestalozzivá emelte. Kitűnő maszk. Csak ha nevet, villog ki ajkai közül az a fiatal, fehér harminczkét foga. Azt kell gondolnunk, hogy a szegény tanító bácsinak telik egy Máthé-féle fogsorra, és hogy bőven van mit harapnia vele. Ez rossz felfogás.”⁹

„Nagy »Nemzet«-i Leiter Jakab. (»Nemzet« jan. 28.) A földmivelés- ipar- és kereskedelmi miniszter legújabb körrendeletében kimondja: a lelkészeket éneklészeket (!) tanítókat stb. megillető makkoltatási haszonélvezet, személyes szolgálmi jogot képez. A *Borsszem Jankó* kommentárja: Most az egyszer legalább fogunk látni kövér néptanítókat is.”¹⁰

Különösen érdekesek ezek a szövegrészletek Pethő László 1991-es kutatásának fényében: „Nehéz lenne pontosan megmondani, hogy miféle megfontolások és érdekek nyomán, de meglehetősen széles körben népszerű az az előítéletektől sem mentes nézet, miszerint a tanító a társadalom templomi egere. Az irodalom, a politika (és a tudományosság) által is táplált nézet szerint, nem sok túlzással, egy szegény, bérének emelését visszatérően szorgalmazó tanító tárul elénk.” (Pethő 1991: 58.) Pethő László is a differenciált megközelítést kéri számon könyvében, amelyben történeti szociológiai eszközökkel próbálja korrigálni a képet, és ezáltal máshová pozicionálni a tanítót a korabeli társadalmi közegben, mint ahová – megítélése szerint hibásan – került a hazai kulturális emlékezetben. A korszakot illetően ráadásul épp a 19. század utolsó harmadát jelöli meg, amely egybeesik az általunk vizsgált időszakkal. Ha szigorúan vesszük a Pethő-féle megközelítést, akkor a *Borsszem Jankó* szerkesztőjét/szerkesztőségét egyértelműen azok közé az aktorok közé kell sorolnunk, akik részt vettek a tanító szegénységéről szóló diskurzus megerősítésében és rögzítésében. A tanítók társadalomban elszenvedett anyagi kiszolgáltatottságának képét erősítette tehát a lap, tegyük hozzá mindjárt, hogy azt a képet, amelyet egyébként a tanítóság is sugallt önmagával kapcsolatban a számára elérhető nyilvános felületeken, a szakmai sajtó legkülönbözőbb orgánumaiban.

⁷ *Borsszem Jankó*, XIII. évf., 47. sz., 1880. nov. 21. 10.

⁸ *Borsszem Jankó*, XIV. évf., 35. sz., 1881. aug. 28. 7.

⁹ *Borsszem Jankó*, XV. évf., 40. sz., 1882. okt. 1. 8.

¹⁰ *Borsszem Jankó*, XVI. évf., 10. sz., 1883. márc. 11. 10.

Pofleves és pálca – Módszertani betekintés

A 19. század utolsó három évtizedében a *Borsszem Jankó* tanítókkal kapcsolatban publikált szövegeiben megjelenő másik nagy tematikus egység a nevelői módszertani kultúra ősi, ám a vizsgált korszakban már erősen revízió alá vont gyakorlata, a *botbüntetés* ügye. Miközben a lap egzisztenciális értelemben a *szolidaritás* hangján szólal meg a tanítókról hírt adó írásaiban, az iskola belvilágát érintő, sok vitát kiváltó nevelői szankció ügyében egyértelműen *kritikai* álláspontot képvisel. Élclap lévén a gúny, a humor és a szatíra eszközével élve teszi közzszemlére, illetve karikírozza ki és teszi neveltség tárgyává a testi fenytést. Ezzel részben egy régi toposzt, a nevelés és a pálca azonosítását idézi fel (vö. Nóbik 2015), részben rámutat a tovább élő gyakorlat az időben már visszásnak ítélt voltára. Azért érdemes visszás gyakorlatként utalni rá, mert sem szakmai, sem laikus körökben nincs megegyezés a korszakban azzal kapcsolatban, hogy teljes mértékben ki kell-e iktatni a mindennapi iskolai gyakorlatból a testi fenytést, vagy sem.¹¹ Noha

már a század elejétől megsokasodtak azok a neveléstani szakírássok, amelyek a tanítói tevékenységet egészen árnyalt, a humánium talaján álló, értékátadó tevékenységként írják le (Dombi 2012).

Bár vélhetően nem lehet egy az egyben levezetni belőle, az iskolai testi fenytés ügye összefüggésben lehetett a büntetőeljárássokban használt botbüntetés társadalmi hasznosságának vagy ártó voltának kérdésével is, amellyel kapcsolatban a 19. század első

2. kép. 1882. XV. évf., november 12., 7. o.

¹¹ Lásd részletesebben a szakmai ellentmondásokat Pukánszky Béla 2002-es munkájában, amelyben a hazai neveléstankönyvek szerzőinek álláspontját elemzi.

harmadától kezdve nemzetközi szintű viták is zajlottak. A *Jogtudományi Közlöny* 1872. szeptemberi száma hírt adott egy bűnügyi kongresszusról, amelyen különféle nemzetek és különféle álláspontok képviseltették magukat. A vita homlokterében ugyanazok az érvek szerepeltek, amelyek a gyermekekkel kapcsolatos testi fenytéssel összefüggő párbeszédekből is kitűnnek: támogatói arra hivatkoztak, hogy nem lehet másképp kordában tartani a bűnöző elemeket, ellenzői pedig azzal érveltek, hogy az erőszak újabb erőszakos magatartást szül.

A magyar büntetőjogban elvileg az 1968-ban, Irányi Dániel által benyújtott törvényjavaslatból megszületett 1871. évi LII. törvénycikk vetett véget a botbüntetés gyakorlatának.¹² Természetesen csak elvileg, hiszen a jogszabályokban foglaltak mindennapi gyakorlattá válása ezen a területen sem volt zökkenőmentes.

Már az 1870-es évektől ott volt a lapban az iskolai botbüntetés témája, például a fekete humor eszközét felhasználva, meglehetősen ijesztő gyermekdalok formájában. Ezekből a versikékből az is kiderül, hogy a pálcá mellett a fizikai kényszerítés milyen formái voltak jellemzőek a mindennapokban:

„Budapesti gyermek-dalok.
(Iskolákban éneklendők.)

I.

A tanító pálczikája Mogyoró,
A hátunkon reggel, este Ropogó. –
Ha az egész nevelés csak Ebből áll,
nincs jobb professor a hajdú Bácsinál.

II.

Nem éhezik a gyerek Nálunk soha se,
Traktálja a professor Mindig – izibe.
Kosztja: vessző, eczetes,
Hozzá forró pofleves,
Egy pár baraczk a fején, Dessertül ezt kapom én.
Mindebből nagy porció; (bis.) A tanító ó mi jó.

III.

Mindenféle művészetre A professor megtanít,
Muzsikára is oktatja Az ő kedves lányait.
Míg mi fujjuk egyedül,
A hátunkon – hegedül.

¹² <https://1000ev.hu/index.php?a=3&param=5518>

IV.

A tanító bácsinak Szive jaj de jó.

Olyan, mint az aranyos,

Ezüstös dió.

Ha valakin sebet lát,

Mindjárt megesik,

És azt mondja: „jer kis lány, Hadd lám sebeid.

Ah! hisz erre a sebre Tépést rakni kell.”

S ad is tépést bőviben Mindkét kézzel. –

Mert a hajunkba nyalkál És úgy összetép,

Hogy a régi sebecske Nem fáj semmikép.”¹³

3. kép. 1895. XXVIII. évf., november 17., 13. o.

Hogy a napi gyakorlatból és a közbeszédből sem kopott ki a téma, azt jelzik a további évtizedek hasonló példái. A botbüntetés más területen történő eltörlése az 1880-as években okot szolgáltatott arra, hogy a *Borsszem Jankó* szerkesztője rámutasson a jelenség iskolai továbbélésére. Egy 1881-ben megjelent élc a következőképpen hangzik:

¹³ *Borsszem Jankó*, IV. évf., 182. sz., 1871. jún. 25. 808.

„A katonaságnál megszüntették a botozást és helyette behozták az ennél sokkal érzékenyebben érintő megszólítást: »ön marha!« Mi nem követhettük a kemény hadi regulát, hanem, mint paedagogusok, visszatértünk a botozás enyhébb expedienséhez; sőt azzal is biztatjuk magunkat, hogy a kurtavasig haladunk, ha módszerünk bevált, amire igen kedvezők a kilátások. Ezzel ki van kerülve a fiuk elcsúfítása is, kiknek haját, fülét tépegettük eddig. Mi nem vagyunk sem fodrászok, sem otiatrikusok, csak paedagogusok. A testi fenyegetés nem éri többé a felső arcot. (...) S ezzel vele jár az az előny, hogy, míg földagadt képét a fiú nem rejtheti el: a nadrág ülepi része alatt sajgó titkára senki rá nem ismer.”¹⁴

És egy másik élc tizennégy évvel később, 1895-ből:

„Ábrányi Kornél magyar delegátus ur akként akarja megoldani a mindinkább kátyúba kerülő »nemzeti aspirációk« egyik fő részét, a katonai kérdést, hogy a delegációban azt indítványozta: kezdjék a katonai nevelést már az iskolában. Fölösleges hevülés. Az elemi iskolákban sok helyütt gyakorolják azt évek óta. Az abriktozó tanító urak úgy pofozzák, rugdossák az apró tanköteles önkényteseket, akár csak Diószeghy őrmester.”¹⁵

A vessző vagy a bot a tanítókat ábrázoló karikatúrákon az 1880-as és az 1890-es években is megfigyelhető, akár ütés közben, akár csak kiegészítő elemként, tanítói attribútumként, éppúgy, mint az előző századok során.

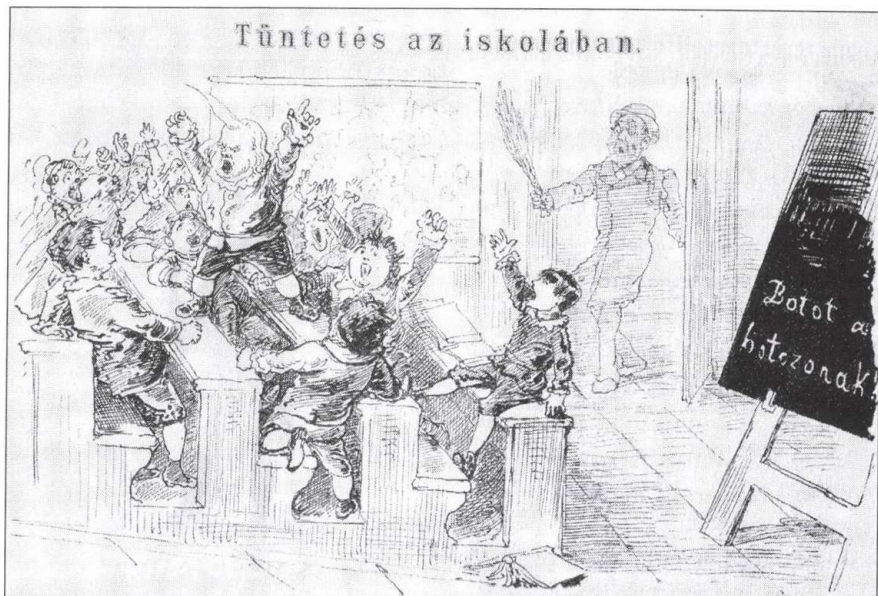
A bottal vagy pálcával kapcsolatos szerkesztői vélemény nemcsak a tanítók szájába adott gúnyos szövegek formájában vagy képi ábrázolásokban jelenik meg, hanem egy sajátos karakter, Vigyázó Laczi iskolás gyermek gondolataiban is, aki állandó szereplője az újságnak. Ez a gyerekfigura az öntudatos iskolás gyermek stilizált alakja, aki rendre megosztja gondolatait a hírlap olvasóival, levelez a szerkesztővel, panaszkodik, kérdez, felháborodását fejezi ki, gyermeknyelven reflektál az őt körülvevő világra, főképp irodalmi, közéleti, politikai kérdésekben. Képi alakja

4. kép. 1891. XXIV. évf., július 5., 4. o.

¹⁴ Borsszem Jankó, XVI. évf., 46. sz., 1881. nov. 13. 10.

¹⁵ Borsszem Jankó, XXVIII. évf., 26. sz., 1895. jún. 30. 3.

5. kép. 1883. XVI. évf., március 18., 7. o.

nem igazán gyermeki, nyelvezete azonban eltúlzottan az, mint ahogy a lap számos egyéb szereplőjéé. A karikírozás nemcsak a szereplők neveit, fizikumát és gondolkodásmódját érintette, hanem a nyelvet is, amelyet beszéltek. Pontosabban, ahogyan a nyelvet használták. Az éppen polgárosuló Magyarország nyelvi Babelében, a magyart akcentussal, törve vagy selypítve beszélő felnőttek és gyerekek beszédmódja is a gúny vagy vicc forrásává lett, így a *Borsszem Jankó* szereplőinek megszólaltatása is a humor egyik eszközévé vált. Vigyázó Laczi erősen selypít, és pösze is, szövegének megértése nagy kihívást jelent az olvasó számára. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy rajta keresztül „az iskolás gyermek” lett állandó szereplője a lapnak, legalábbis az 1878-as évfolyamtól kezdve biztosan. Érdemes felhívni a figyelmet ezen a ponton Szabolcs Éva 2011-es munkájára, amelyben a tankötelezettség bevezetése utáni évtizedek történetét, azaz az általunk is vizsgált időszakot éppen abból a szempontból vizsgálja, hogy hogyan vált osztályszociális szinten elfogadottá az iskoláztatás Magyarországon, és ezzel párhuzamosan hogyan konstruálódott meg egy új szerep, az iskolás gyermeké. És bár Vigyázó Laczi figurája nyilvánvalóan jó apropót nyújt a gyermekszáj adta lehetőségeknek mindenféle témát tekintve, az sem elhanyagolható szempont, hogy kisiskolás, akinek megnyilvánulásain keresztül az iskola és a tanító is mérlegre kerül. Egy 1883-as írásban például felkelésre szólítja fel osztálytársait a botbüntetéssel szemben: „A bot az botlány! Botot a botozónat!”¹⁶

¹⁶ *Borsszem Jankó*, XVI. évf., 11. sz., 1895. márc. 18. 7.

A reklámok hőse

A tanító számtalan műfajú szöveges és képi megjelenítése közül kiemelkedik egy harmadik, nagyon karakteres forma, az újságban megjelenő reklámoké. Bár az ipari tőke és banktőke a kutatót korszakban a magyar nyelvű sajtót közvetlenül nem támogatta, mert a magyar közönség nem volt vásárló a tőzsdén, és így a reklámokból származó bevétele sem volt jelentős a lapoknak (Kosáry – Németh G. [szerk.] 1985), a *Borsszem Jankó* minden számában találunk képekkel illusztrált hirdetéseket, melyekben kisebb iparosok reklámozzák termékeiket. Ezzel összefüggésben a számunkra kiemelkedően fontos az a tény, hogy reklámok sokaságában kap szerepet „a tanító”, olykor név nélkül, máskor névvel felruházva. Persze itt is elkülönítendőek azok a reklámok, amelyek a tanítóknak (is) szólnak, mint például a *Rapid spiritusfőző készülék*, amelyet hivatalnokok, tanítók, utazók, katonatisztek

6. kép. 1887. XX. évf., november 6.,

11. o. (lenn)

7. kép. 1886. XIX. évf., május 27.,

12. o. (jobbra)

Nélkülözhetlenek minden gazdaságnál!

Farkas I.
gyógyszerész számos bizonyítvánnyal elismert legkitűnőbb hatású

SERTÉSPORA
(sertések dogvésze és bármely betegség ellen ára egy darabja 12 kr., 50 darabra osztatlanul 5 ft) és

EPELEKVÁRJA
(szárnyas állatok dogvésze ellen a legbiztosabb szer ára 25 darabra 50 kr., 60 darabra 1 ft) hazai utas társasággal kaphatók a készítőnél **FARKAS I. gyógyszerésznél Izsákon** (Pestmegye) és majd minden gyógyszerüzletben.

Tek. Farkas I. gyógyszerész urnak Izsákon! Miután az ön sertéspora két éven át jönnek bizonyított, úgy hogy a két éven keresztül egy sertés sem hullott el, ismét kérek egy forintért. A házi szárnyasállatok is oly annyira hullanak, hogy naponként 5–6 drb elhull, tehát kérek az epe-lekvárból is 25 drbra 50 krert posta útján mielőbb küldeni. Kocacola pr. Dombóvár, 1885. aug 27. **Habel József**, tanító.

Tek. Farkas I. gyógyszerész urnak Izsákon! Beosor orvosága melyet levelező lapom útján kaptam, mondhatom a nagyobb szárnyas állatoknál igen jó hatású volt. Most pedig az apró csibéim hullanak, legyen szives tehát részükre az ön által készített epe-lekvárból ismét küldeni 1 forintért. Gyuró, 1885. okt. 29. Tisztelettel **Nyitrai Péter**, molnármester.

KAVÉ, THEA sat. 3 perc alatt!

takarékúzhely, fa és szén nélkül! se bél, se füst se büz! Minden háztartás számára, magánegyeteknek, hivatalnokok, tanítók, utazók, katonatisztek számára, minden szalon, vendéglő és kávéhá számára valóban nélkülözhetetlen az általam feltalált s minden á laiban szabadalmazott legújabb „RAPID” spiritusfőző készülékem. szabályozható 7 hegyes lánggal, a legfinomabb kivitelben, bármely asztal valódi díszé, ép o y gyakorlati mint olcsó és kényelmes, miután alig 1 kr. ára spiritusfogyasztás mellett 6 csésze teát vagy kávét is lehet vele készíteni. Könnyű és veszély nélküli kezelhetőég! A világ minden részébe való tömeges kivétel s az elismert íratok ezrei tanusodnak ezen főzőkészülék bámulatos olcsósága s felülmúlhatatlan gyors munkaképessége mellett. —Egy pompás RAPID főző készülék 2 ft 80 kr., finom teáskanna és ezüstözött theaszűrővel együtt 4 ft 80 kr. A legfinomabb salonn RAPID készülék, teljes, a legfinomabb 1¹/₂ egész két liter tartalmu teáskannával és ezüstözött theaszűrővel együtt, tömör, salonnok és társaságok számára 6 ft. — A pénz előleges beküldése vagy postautánvétellel mellett, hazai utas társasággal együtt kapható a „Wiener Kaufhaus” által. **Ant. Gausz, Bécs, ILL. Kolontzaussé 6. o. 144**

számára kiemelten ajánlanak, azoktól, amelyek konkrétan kapcsolódnak az iskola világához, és amelyben a tanító maga a terméket reklámozó figura. A reklámbéli szerepeltetés háttérben húzódó okokat keresve adódik annak a lehetősége, hogy a sokak által egyre jobban ismert és általában véve is a társadalom mindenféle osztályával és rétegével kapcsolatba kerülő néptanító nemcsak ismertsége, de hitelessége okán kerülhetett ebbe a szerepkörbe. Hitelesség alatt ebben az esetben nem az egyéni kiválóság és szavahihetőség vonzerejére kell gondolnunk, hanem az iskola által közvetített ismeret hiteles voltára, arra, hogy a tanító a tudás birtokosa, akinek ajánlása biztosíték arra, hogy a reklámban felkínált termék hasznos vagy értékes. Erre példa egy gyógyszerész *sertésdögvész elleni sertéspora* és a *házi szárnyasok epelekvárjának* esete, melyeket a reklámban egy tanító rendel újra, miután meggyőződött a hasznosságukról.¹⁷ Ez a reklám a mintaadó szerepen túl rámutat a korabeli falusi tanító életmódjára, a természetben kapott jövedelemre is. A természetbeni juttatások közé tartozott a föld, a termények és a háziállatok is, ami eleve meghatározta a tanító életvitelét, és amellyel kapcsolatban széles körű viták is zajlottak a szakmai sajtóban. A tanítók mintaadó szerepével összefüggésben jelentek meg érvek és ellenérvek a mezőgazdasági tevékenység pozitív, illetve negatív voltát illetően: méltó-e egy tanítóhoz a földmunka, még ha falusi is. A földművelő és állattenyésztő tanító ideáljának képviselői amellet érveltek, hogy a tanító, ha ért a földműveléshez, könnyen lesz képes a szülőket is megtanítani az újabb technológiákra.

ÖSSZEZGÉS

Fabó Edit PhD-értekezésében rámutat arra, hogy az élclapok mindig a társadalom éppen aktuális kérdéseire reflektálnak, így elviekben logikusnak látszik az a feltételezés, hogy egy sajtótermék néhány évtizedének vizsgálata tiszta képet nyújthat arról, mi foglalkoztatta a korszak olvasóit, és milyen mentalitás jellemezte őket az adott jelenségegyüttessel szemben. Azonban az olvasási/újságotvasási kultúra korabeli jellemzőinek ismeretében nehezen jelenthetnénk ki, hogy ösztársadalmi mentalitásra bukkantunk, még akkor is, ha esetleg a lap szerkesztőjének ennek közvetítése lett volna a célja. A *Borsszem Jankó* című ismert élclap harminc évének (1870–1899) vizsgálatát követően azt azonban kijelenthetjük, hogy a néptanító a 19. század második fele magyar társadalmának ismert figurája, akinek társadalmi jelenléte van már olyan mértékű, hogy a hírlap/élclap olvasója számára felismerhető tartalmakat lehessen rajta keresztül közölni. Ez a felismerhető tartalom meglehetősen sematikus és kevésbé árnyalt képet mutat a tanítóságról, kialakulóban lévő

¹⁷ *Borsszem Jankó*, XIX. évf., 26. sz., 1886. máj. 27. 12.

sztereotípiákat és mentális reprezentációkat erősít meg, ezenkívül rámutat arra, hogy a feudalisztikus attitűdöket magán viselő magyar társadalom egyes rétegei miként viszonyultak a vizsgált korszakban ehhez a szakmai csoporthoz.

A tanítókat jellemző hármassztereotípa a 19. század utolsó harmadában az élclap által közvetített szövegekben és képekben: (a) a szegénység, (b) az elavult módszertani megoldások (bot és pálca), valamint a mindennek ellenére jellemző (c) mintaadó szerep. Bár a szegénység folytonos hangoztatása – nem kétséges – jobbító szándékkal és egyben empatikus alapon történik, hozzájárul ahhoz, hogy a *nevetségesség*, a *kisemmizettség* és a *sajnálatra méltóság* hosszú távon összekapcsolódjon ennek a társadalmi szerepnek a képviselőivel. A bot és a pálca folytonos felidézésével emellett – ismét csak a jobbító szándék ellenére – olyan kontextust teremt a lap, amelyben nehezen választható szét a korabeli iskolák mindennapi valósága és a meghaladni kívánt szakmai múlt, amelynek egyébként egészen bizonyosan nagy számban voltak még követői, és amire a lap készítői olyan jól emlékezhetek saját iskolai tapasztalataikból. Az iskolával és a pedagógiai tevékenységgel kapcsolatos mindenkori tudásunkban ötvöződnek a generációkkal korábbi élmények és a kortárs valóságból jövő új impulzusok, amik összekeveredve torz képet nyújthatnak/nyújtanak az iskola világáról. Múlt, jelen és jövő egymásra vetülésének következményeit vizsgálva hasonló következtetésre jutott az 1883 januárjában a *Budapesti Hírlap* tárcájaként megjelentetett írásában Bihari Kálmán is: „A tanítóság »állás« lett, a melynek emelése sok nemes törekvés céljával tüzetett ki. De, a mit az eszme már elért, attól még annak bajnokai igen távol állanak. A társadalom megszokta a néptanítót kevésre becsülni; mostani tanítóinkra rájuk szállt a múlt idők e szomorú öröksége, és sok idő fog még elmúlni, míg a régi előítéletek teljesen megváltoznak. A jelenkor tanítójának nehéz szerepe van. A múltak hibáiért szenvednie s egyszersmind a jövőért küzdenie kell.”¹⁸

A harmadik motívum, amelyet a lap önkéntelenül, a számára bevételt jelentő reklámokon keresztül közvetít, a korábban megfogalmazottak ellenére felismerhető mintaadó szerep, amely régi elvárásként fogalmazódik meg a legmagasabban kvalifikált pedagógiai szerzők írásaiban is (lásd Dombi 2012). A reklámokban, amelyek nem értelmezhetőek élcként, a tanítók a tartalom hiteles közvetítőiként jelennek meg, a kontextusból pedig kimarad a görbe tükör nagyító és torzító hatása.

¹⁸ Bihari Kálmán: A tanító a társadalomban, *Budapesti Hírlap*, 1883, III. évf., 4. sz., január 4., 1.

IRODALOM

- BIHARI Kálmán (1883): A tanító a társadalomban. *Budapesti Hírlap*, III. évf., 4. sz., január 4., 1.
- BUZINKAY Géza (1983): *Borsszem Jankó és társai. Élclapok és karikatúrák*. Budapest, Corvina Kiadó.
- BUZINKAY Géza (1988): Társadalmi karikatúrák az élclapokban. In: uő (szerk.): *Mokány Berczi és Spitzig Itzig, Göre Gábor mög a többiek... A magyar társadalom figurái az élclapokban 1860 és 1918 között*. Budapest, Magvető Kiadó, 695–708.
- BUZINKAY Géza (2016): *A magyar sajtó és újságírás története a kezdetektől a rendszerváltásig*. Budapest, Wolters Kluwer Kft.
- FABÓ Edit (2007): A magyar dualizmuskori karikatúrák és paródiák – A nőkkel kapcsolatos társadalmi sztereotípiák változása az élclapok tükrében. PhD-értekezés. <http://doktori.btk.elte.hu/hist/fabo/diss.pdf>
- FARAGÓ Tamás (2011): *Bevezetés a történeti demográfiába I.* <http://publikaciok.lib.uni-corvinus.hu/publikus/648023.pdf>
- DOMBI Alice (2012): *Primus inter pares. Pedagógiai professzió és programadó nevelők a 19. században*. Szeged, Universitas Szeged Kiadó.
- DOMBI Alice – DOMBI Mária Adrienn (2015): Nevelői szerepstruktúra – változás a történeti forráskutatás tükrében. In: Torgyik Judit (szerk.): *Százarcú pedagógia*. Komárno, International Research Institute.
- GYÁNI Gábor (2006): Sajtótörténet a társadalomtörténeész szempontjából. *Médiakutató*, 1. http://www.mediakutato.hu/cikk/2006_01_tavas/04_sajtotortenet/
- HANÁK Péter (1999): A másokról alkotott kép. In: uő: *A Kert és a Műhely*. Budapest, Balassi Kiadó, 65–87. http://www.glatzferenc.hu/upload/file/Muzeologia/2014-2015.%20II.%20felev/Hanak%20Peter_A%20masokrol%20alkotott%20kep.pdf
- KELEMEN Elemér (1985): *Somogy megye népoktatása közoktatásunk polgári átalakulása időszakában 1868-1918*. Budapest, Akadémia Kiadó.
- KELEMEN Elemér (2007): *Tanító a történelem sodrában. Tanulmányok a magyar tanítóság 19–20. századi történetéből*. Pécs, Iskolakultúra.
- KÉRI Katalin (1995): Tanítók a baranyai római katolikus népiskolákban. 1868–1918. *Iskolakultúra*, 5. 36–44.
- KÉRI Katalin (2002): Gyermekképünk az ötvenes évek első felében. *Iskolakultúra*, 12. 47–59.
- KÉRI Katalin (2009): Gyermekábrázolás az 1950-es években a Nők Lapja címlapjain. In: Kozma Tamás – Perjés István (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban 2008. Hatékony tudomány, pedagógiai kultúra, sikeres iskola*. Budapest, MTA Pedagógiai Bizottsága. 203–211.
- KÉRI Katalin (2017): Tanult lányok, emancipált nők ábrázolása dualizmus kori karikatúrákon. *Gyermeknevelés*, 1. 4–17. http://gyermekneveles.tok.elte.hu/17_1_szam/pub/keri.pdf

- KOSÁRY Domokos – NÉMETH G. Béla (szerk.) (1985): *A magyar sajtó története*. II/2. 1867–1892. <http://mek.oszk.hu/04700/04727/html/538.html>
- LIPTÁK Dorottya: *Újságok és újságolvasók Ferenc József korában*. Bécs – Budapest – Prága. Budapest, L'Harmattan Kiadó 2002.
- LUKÁCS, J. (2004): *A történelmi tudat avagy a múlt emlékezete*. Budapest, Európa Kiadó.
- NAGY Péter Tibor (2002): Egyenlőtlen alfabetizáció és nemzetiségek a századforduló Magyarországon. *Iskolakultúra*, 5. 53–65.
- NAGY Péter Tibor (2011): *A növekvő állam árnyékában*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- NÉMETH Luca Anna (2012): Zsidó figurák nevei a Borsszem Jankóban a 20. század első felében. *Névtani Értesítő*, XXXIV. évf., 49–65. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/8860>
- NÉMETH Luca Anna (2013): A névelemek sorrendje és kulturális kongruenciája a Borsszem Jankó zsidó figuráinak névanyagában a 20. század első felében. *Névtani Értesítő*, XXXV. évf., 195–207. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/8854>
- NÓBIK Attila (2015): Normalitás és abnormalitás neveléstörténeti tankönyveinkben. *Pedagógiai történeti Szemle* 2. 21–37.
- NÓBIK Attila (2017): Nem szakmai tartalmak megjelenése a Néptanítók Lapjában (1868–1892). In: Zsolnai Anikó – Kasik László (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban: A tanulás és nevelés interdiszciplináris megközelítése*. Szeged, SZTE BTK Neveléstudományi Intézet – MTA Pedagógiai Bizottság, 325–343.
- PETHŐ László (1991): *A tanítók és a társadalom*, Budapest, Educatio Kht.
- PÉNZES Dávid (2016): A hazai pedagógia szaksajtó-kutatás történetéhez: a Pedagógiai Szemle genezise. *Neveléstudomány: oktatás, kutatás, innováció*, 3, 36–48.
- POLYÁK Laura (2002): Cigányok Mucsáról: Az élclapi karikatúrák cigányképe, *Beszélő*, 7–8. 89–96.
- PUKÁNSZKY Béla (2002): A testi fenyték témája a 19. századi magyar neveléstanokban, *Századvég*, 23. <http://www.c3.hu/scripta/szazadveg/23/pukanszky.htm>
- SZABOLCS Éva (2001): „...Tanítói állomásra pályázat hirdettetik...” A Néptanítók Lapja 1901. évfolyamában január-márciusban megjelent álláshirdetések elemzése. In: Baska Gabriella – Nagy Mária – Szabolcs Éva: *Magyar tanító, 1901*. Pécs, Iskolakultúra.
- SZABOLCS Éva (2009): Az iskolás gyermekkel kapcsolatos nézetek, elvárások a pedagógiai sajtó elemzése alapján 1868–1906. In: uő (szerk.): *Ifjúkorok, gyermekvilágok II*. Budapest, Eötvös József Könyvkiadó, 11–43.
- SZABOLCS Éva (2011): *Gyermekből tanuló. Az iskolás gyermek, 1868–1906*. Budapest, Gondolat Kiadó.
- TAKÁCS Zsuzsanna Mária (2014): Falusi néptanítók élete a 20. század első felében emlékirataik és naplói tükrében. PhD-értekezés, Pécsi Tudományegyetem, Oktatás és Társadalom Neveléstudományi Doktori Iskola.
- TARJÁN M. Tamás (2016): 1868. január 5. Először jelenik meg a Borsszem Jankó. *Rubikonline*, november 13. http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/1868_január_5_eloszor_jelenik_meg_a_borsszem_janko/

VÖRÖS Kati (2003): Judapesti Buleváron. A „zsidó” fogalmi konstrukciója és vizuális reprezentációja a magyar élclapokban a 19. század második felében.

Médiakutató, tavasz. http://www.mediakutato.hu/cikk/2003_01_tavasz/02_judapesti_bulevaron